

God en goden in Genesis

Polytheïsme in het Oude Testament

Evert van den Berg

In het begin schiep God de hemel en de aarde'. Of 'In het begin toen God de hemel en de aarde schiep ...' Of is het scheidde in plaats van schiep? Over de juiste vertaling van de eerste zinnen van de Bijbel is de afgelopen tijd een en ander te doen geweest door de inaugurele rede van Ellen van Wolde in Nijmegen.¹

Veel minder aandacht is uitgegaan naar haar exegetische van Genesis 1:26, 'Laten we mensen maken naar ons beeld.' Volgens Van Wolde moeten we hier denken aan God, die tot zijn soortgenoten spreekt, van wie hij de primus inter pares is. Wat ze betoogt, is dat we hier met een polytheïstisch wereldbeeld te maken hebben. Er zijn veel goden, van wie de god van Israël, die in Genesis 1 als 'ēlohîm wordt aangeduid, de hoogste is. In deze bijdrage wil ik dit spoor wat verder volgen om te zien tot welke inzichten het ons kan brengen.²

De gedachte dat het Oude Testament nog niet overal aan het polytheïsme ontstegen is, is niet nieuw.³ Bekend in dit verband is Psalm 82:1.

God (ēlohîm) neemt plaats in de vergadering van El, hij spreekt recht te midden van de goden (ha-'ēlohîm).

Deze psalm maakt deel uit van het zogeheten elohistisch psalter, dat Psalm 42-83 omvat. In deze psalmen wordt bij voorkeur de aanduiding 'ēlohîm gebruikt, waar in de rest van de psalmen vooral sprake is van JHWH. Daarom is het niet onmogelijk dat het oorspronkelijk JHWH is geweest die in de vergadering van El, de oppergod, stond en dat zijn naam evenals in Psalm 53 – men vergelijk deze met de verder identieke Psalm 14 – door 'ēlohîm is vervangen. Al in het Oude Testament wordt El overigens geïdentificeerd met JHWH. Op het verschil tussen 'ēlohîm met en zonder lidwoord ha kom ik hierna terug. Ook Deuteronomium 32:8-9 wijst in deze richting, maar dan moeten we verder kijken dan de Hebreeuwse tekst zoals die ons door de masoreten, de joodse geleerden die tussen 800 en 1000 de definitieve Hebreeuwse tekst van de Tenach hebben vastgesteld, is overgeleverd. Die luidt - in vertaling - namelijk:

8 Toen de Allerhoogste de naties [hun land] deed beërven

en de mensenzonen ieder hun deel gaf, bepaalde hij de grenzen voor alle volkeren naar het aantal van de zonen van Israël, 9 want voor JHWH gold dat volk als het zijne, Jakob was het deel dat hij zichzelf toemat.

De bewoordingen van vers 8b zijn raadselachtig. Waarom zou JHWH de grenzen voor de volkeren vaststellen op grond van het aantal zonen van Israël? De Septuaginta, waarvan het betrokken deel uit de derde eeuw v.o.j. zal stammen, heeft evenwel een afwijkende lezing: *angelôn theou* ('boodschappers van God'), en in een Qumran-fragment vinden we 'naar het aantal van de zonen van God' (*bēnē 'ēlōhîm*).⁴

Het ligt voor de hand aan te nemen dat Qumran de oudste tekst heeft: zo veel volkeren, zo veel goden, maar 'ēlohîm, de god van Israël, is de hoogste. De tekst van de Septuaginta komt in feite vrijwel met die van Qumran overeen, als men bedenkt dat de boodschappers van de goden in het West-Semitische pantheon figureerden, zij het als laagsten in rang.⁵ We vinden hen onder meer terug in Genesis 28:12; daar ziet Jakob de engelen te Betel langs de ladder naar de hemel op en neer gaan. In overeenstemming met hun goddelijke status kan dan in 35:7 naar dit visioen worden terugverwezen met 'want daar hadden de goden (*ha-'ēlohîm*) zich aan hem geopenbaard'.

In latere tijd heeft men de tekst van Deuteronomium 32:8b vermoedelijk toch als polytheïstisch ervaren. Daarom zal ze door de masoreten in monotheïstische zin gecorrigeerd zijn. In die tijd zal men in de boodschappers van God echter geen goddelijke wezens meer hebben gezien, want er is immers maar één god, en daarom zullen ze op allerlei plaatsen zijn blijven staan.

Het is overigens niet ondenkbaar dat een nog oudere tekst *bēnē 'el* (zonen van El, God) heeft gehad, die zowel ten grondslag ligt aan het masoretische *bēnē jîsra'el* (zonen van Israël) als aan de Qumran-tekst *bēnē 'ēlōhîm* (zonen van God); in beide gevallen is 'el dan 'uitgebreid'. Evenals in Psalm 82:1 zou dus oorspronkelijk ook hier El hebben gestaan.⁶

Betekenis van 'ēlohîm

In deze bijdrage wil ik de betekenis van het Hebreeuwse 'ēlohîm met en zonder lidwoord van bepaaldheid nader onderzoeken. Daarbij is een leidraad dat verschil in vorm, in casu aan- of afwezig-

Evert van den Berg gaat in het spoor van Ellen van Wolde verder, waar zij het 'ons' in Genesis 1:26 polytheïstisch opvat. Hij vraagt aandacht voor het verschil in vorm: 'ēlohîm of ha-'ēlohîm, hetgeen ook zou duiden op verschil in betekenis: god/God of de goden. In dit licht wordt een drietal Genesissteksten besproken.

Dr. E. van den Berg, leken-dominicaan, is medewerker van het Thomashuis, Centrum voor levensbeschouwelijke verkenningen, docent Bijbels Hebreeuws bij de Stichting Judaica, beide te Zwolle, en medewerker van Interpretatie.

¹ E. van Wolde, *Terug naar het begin. Waarom Genesis 1,1 niet gaat over Gods schepping van hemel en aarde*, Nijmegen: Valkhof Pers 2009.

² De inhoud van deze bijdrage is op 21 mei 2010 te Ede als voordracht gepresenteerd op de vertalersdag van de Dirk Monshouwer Stichting. Ik dank de deelnemers voor hun kritisch meedenken.

³ Zie M.S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism. Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, Oxford: University Press 2001.

⁴ *Biblia Hebraica Quinta 5, Deuteronomy*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 2007, 93; 'lōhîm is een (latere) spellingsvariant van 'ēlohîm.

God met engelen.
St. Francesco a Ripa, Rome
Foto: Anton Sinke

⁵ Zie H. Niehr, 'Israelite' Religion and 'Canaanite' Religion, in: F. Stavrakopoulou & J. Barton (ed.), *Religious Diversity in Ancient Judaea and Israel*, Londen/New York: T & T Clark 2010, 23-36, bijz. 28-29.

⁶ Zie S.W. Crawford, J. Joosten & E. Ulrich, *Sample Editions of the Oxford Hebrew Bible: Deuteronomy 32:1-9, 1 Kings 11:1-8, and Jeremiah 27:1-10 (34 G)*, in: *Vetus Testamentum* 58 (2008), 352-366. Met dank aan prof. Ellen van Wolde, die me op dit artikel attendeerde.

⁷ A. de Pury, *Gottesname, Gottesbezeichnung und Gottesbegriff. 'Elohim als Indiz zur Entstehungsgeschichte des Pentateuch*, in: J.C. Gertz, K. Schmidt en M. Witte, *Abschied vom Jahwisten. Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, Berlijn: De Gruyter 2002, 29.

⁸ Zie M.A. Knibb, *Het boek Henoch. Het eerste of het Ethiopische boek van Henoch*, Deventer: Ankh-Hermes 1983, 8-12.

heid van een lidwoord, gepaard gaat met verschil in betekenis.

Nu is er met dat woord 'ēlohîm op zichzelf al iets bijzonders aan de hand. Oorspronkelijk was het een meervoudsvorm van *el*. Dat woord kon eveneens 'god' betekenen, maar in Kanaän en omgeving was het ook de naam van de oppergod. Iets daarvan zien we nog in onder meer Psalm 82:1. Een voorbeeld van de meervoudsvorm is te vinden in de uitdrukking 'ēlohîm *acherîm* ('andere goden'). In de loop van de tijd is het echter ook gebruikt gaan worden als enkelvoud. Dat komt al in een buiten-Bijbelse bron uit ca. 700 v.o.j. voor, in een inscriptie uit de omgeving van Lachis:⁷

jhw h 'lhj kl h'rs
'lhj jršlm

JHWH, de god van het hele land
de god van Jeruzalem

Hier is 'lhj ('ēlohê) een vorm van 'ēlohîm. Bij het vertalen van het Hebreeuwse 'ēlohîm moet men dus op zijn hoede zijn. In dit licht wil ik een drietal passages uit Genesis onder de loep nemen.

Genesis 5:21-24

De eerste is Genesis 5:21-24, de bekende perikoop over Henoch.

- 21 Henoch leefde vijftig jaar en hij verwekte Metuselach.
22 Henoch, nadat hij Metuselach verwekt had, wandelde met de goden, driehonderd jaar

en hij verwekte zonen en dochters.

23 Alle dagen van Henoch waren vijftig jaar en driehonderd jaar.

24 Henoch wandelde met de goden en hij was er niet meer – God had hem meegenomen.

In afwijking van wat in vertalingen gebruikelijk is, wandelt Henoch in de verzen 22 en 24 niet met God, maar met de goden, terwijl het in vers 25 wel God is die hem meeneemt. Toch is er een reden om het Hebreeuws zo weer te geven. In de verzen 22 en 24a staat namelijk *ha-'ēlohîm*, dus met het lidwoord *ha*, 'de', maar 'ēlohîm in vers 24c doet het zonder, en naar mijn mening gaat dit verschil in vorm gepaard met een verschil in betekenis.

Genesis 6:9-12

Een parallel van deze perikoop is in de geschiedenis van Noach in Genesis 6:9-12 te vinden. Volgens vers 9 wandelt Noach eveneens met de goden en in vers 11 wordt de aarde verdorven voor het aangezicht van de goden; in beide staat *ha-'ēlohîm*, dus met lidwoord. Het laatste vers is overigens afhankelijk van het Oud-Babylonische *Atrachasis*-epos. Daar besluiten de goden de mensheid met een grote vloed om te brengen omdat ze te veel lawaai maken. In vers 12 is het echter weer God ('ēlohîm), die ziet dat de aarde verdorven is, met het bekende gevolg: er komt een grote vloed.

De hier voorgestelde vertalingen vinden steun in de context. In Genesis 6:1-4 is sprake van een bovenmenselijk geslacht dat ontstaat doordat de zonen van de goden (*bēnê ha-'ēlohîm*) zich vermengen met de dochters van de mensen. Om daar een eind aan te maken, zullen mensen in het vervolg niet meer ouder dan 120 jaar worden, maar Henoch en Noach waren toen al geboren en gaan nog ruimschoots over die grens heen. Naar alle waarschijnlijkheid hebben ook zij tot die reuzen behoord. Daarom kan men deze twee passages opvatten als steun voor de hypothese van Van Wolde dat er in Genesis, en dan met name in de oergeschiedenis, sporen zijn te vinden van een polytheïstisch wereldbeeld.

De opvatting dat Henoch met de goden verkeerde, maar dan opgevat als engelen, speelt overigens ook een belangrijke rol in de latere apocriefe Henoch-overleveringen.⁸

Genesis 22:1-19

Uit het voorgaande mag niet worden afgeleid dat *ha-'ēlohîm* altijd als de goden vertaald kan worden. Dat blijkt bij nadere beschouwing van Genesis 22:1-19. In deze episode wordt Abraham op de proef gesteld: hij krijgt de opdracht zijn zoon Isaak te offeren. De vraag rijst, door wie Abraham eigenlijk op de proef wordt gesteld. Dat is *ha-'ēlohîm*, maar dat kunnen niet de goden uit Genesis 5 en 6 (of nog andere) zijn.

Blijkens de werkwoordsvorm *beproofde* in vers 1 is het namelijk een enkelvoudige instantie die dat doet, evenals degene die hem de plaats zei, waar het offer voltrokken moet worden (vers 2). Opmerkelijk is dan weer dat Abraham in 22:8 op de vraag van Isaak waar het offerdier is, antwoordt dat 'ēlohîm - zonder lidwoord - erin zal voorzien.

Ook De Pury heeft zich bezig gehouden met de betekenis van 'ēlohîm en ha-'ēlohîm.⁹ Volgens hem is in de priesterlijke delen van Genesis, die in de Perzische tijd op schrift gesteld zijn, 'ēlohîm de aanduiding van een universeel concept 'God', waarmee JHWH, de Babylonische oppergod Marduk en de Perzische oppergod Ahuramazda onder één noemer worden gebracht. Deze 'ēlohîm is de schepper van hemel en aarde. In Genesis 22 hebben we echter te maken met een andere bron.¹⁰ De Pury stelt voor om ha-'ēlohîm in 22:1 met *de godheid* te vertalen; daarbij denkt hij aan 'de desbetreffende godheid', van wie de eerste hoorders van deze tekst geweten hebben wie er werd bedoeld. Te overwegen valt ook - met dank aan Lieke van Zanden - *het godendom*.

Verder, volgens vers 8 zal 'ēlohîm voor een offerdier zorgen. Met De Pury pleit ik ervoor om dit woord met *een god* weer te geven. Daarmee wordt in het midden gelaten welke god dat is. Hier schiet de traditioneel-joodse verklaring dat met 'ēlohîm het rechtvaardige, vaak strenge aspect van God wordt aangeduid en met JHWH het liefdevolle, barmhartige,¹¹ overigens tekort: er wordt op een genadig ingrijpen van een 'ēlohîm gehoopt.

Zo blijkt ook Genesis 22:1-19 tegen de achtergrond van een polytheïstische context gelezen te kunnen worden, waar JHWH als het ware inbreekt. Er is een bedenkelijke *godheid* die Abraham beproeft. Abraham hoopt dat *een god* voor een passend offerdier zal zorgen, maar JHWH grijpt in en keert alles ten goede. De bedoeling van dit verhaal is daarmee duidelijk: JHWH wil geen kinderooffers, dat is 'heidendom'.

In deze bijdrage is een poging gedaan sporen van het polytheïsme in Genesis aan het licht te brengen. Het lijkt de moeite waard op grotere schaal ook andere plaatsen nader te onderzoeken, waar naast JHWH en/of 'ēlohîm ook ha-'ēlohîm figureert. Dat zulk onderzoek niet alleen zonder consequenties kan blijven voor Bijbelvertalers, maar ook voor exegeten moge duidelijk zijn.

Het offer in de Bijbelse Theologie Conferentie Bijbelse Theologie 3-5 november 2010

Seminarium Protestantse Theologische Universiteit,
Locatie Hydepark, Doorn

In de Bijbel neemt het offer een grote plaats in. In onze eigen wereld daarentegen is het een verdacht onderwerp. Het is moeilijk voor te stellen dat een offer primair als iets positiefs werd beleefd. Een offer hoorde vroeger bij het heilige, hoorde bij God. Naar antiek besef geeft het offer leven, brengt verzoening, geeft uiting aan dankbaarheid en brengt *communio* en vreugde. Wij echter zien voor ons pijn en bloed, wij ruiken de stank en horen het gekerm van de dieren. Bij 'je leven opofferen' zien wij zelfmoordterroristen voor ons, die zo veel mogelijk mensen in hun eigen dood meenemen. Wij kunnen op zijn minst zeggen dat bij ons de term 'offer' in eerste instantie gemengde gevoelens oproept.

De gevoelens van ambivalentie en soms regelrechte afstand worden nog groter als we over Christus spreken. De idee dat God zijn Zoon geofferd heeft voor de zonden van de wereld is voor de een de kern van het evangelie en een bron van vreugde, maar voor de ander de oorzaak van ongelof en grote verlegenheid. We kunnen er duidelijk niet omheen, maar de woorden bezorgen ons vandaag wel veel hoofdbreken.

Reden genoeg om drie dagen te besteden aan een grondige studie van het offer in de Bijbel en ons te bezinnen op de hermeneutiek ervan.

Een groot aantal experts heeft zijn medewerking toegezegd. We noemen prof. dr. Klaas Spronk, prof. dr. Dineke Houtman, prof. dr. Bert-Jan Lietaert Peerbolte, dr. Paul Sanders, dr. Marcel Poorthuis, dr. Annemarieke van der Woude, prof. dr. Dorothea Erbele-Küster, dr. Eric Ottenheijm, prof. dr. Geurt-Henk van Kooten, prof. dr. Riemer Roukema, dr. Sam Janse en prof. dr. Nico den Bok. Het volledige programma treft u aan op www.pthu.nl onder 'cursussen en diensten'. Hier kunt u zich ook aanmelden voor deelname.

⁹ A. de Pury, *Gottesname, Gottesbezeichnung*, 25-47.

¹⁰ Volgens J.A. Soggin (*Introduction to the Old Testament*³, Londen: SCM 1989, 120) is Genesis 22:1-19 van de Elohist, volgens J. Van Seters (*The Pentateuch. A Social-Science Commentary*, Sheffield 1999, 60 en 127-129) van de Jahwist.

¹¹ Zie bijv. J.-W. Wesseliuss, *Godsnamen, godsbeelden en de verborgen informatie van het boek Genesis*, in: K. Spronk en R. Roukema, *Over God*, 29-46, bijz. 32-34 en 43-44.